

Jacek Woźny

SZKIC DO PORTRETU ZBIOROWEGO ARCHEOLOGÓW Z REGIONU KUJAWSKO-POMORSKIEGO

Wstęp

Dziedzictwo archeologiczne regionu kujawsko-pomorskiego od wielu lat przyciągało uwagę miejscowych badaczy, a także naukowców z innych ośrodków polskich i zagranicznych. Biografie archeologów, którzy swą aktywność naukową poświęcili problematyce pradziejów ziem nadwiślańskich formułować należy w relacjach do złożonych uwarunkowań historyczno-geograficznych. Jedne z nich wynikają z podziału regionu kujawsko-pomorskiego na odrębne krainy Borów Tucholskich, Krajny, Kociewia, ziemi chełmińskiej, ziemi dobrzyńskiej, Kujaw i Pałuk. Chociaż badania archeologiczne w ich obrębie przechodziły podobne stadia rozwojowe, w szczegółach różniły się niekiedy istotnie. Łączy się z tym zagadnieniem druga płaszczyzna lokalnych uwarunkowań. Każda z wymienionych krain regionu kujawsko-pomorskiego posiadała centralny ośrodek muzealno-naukowy, gdzie pracowali badacze szczególnie zainteresowani miejscową problematyką. Wymienić można muzea i towarzystwa naukowe rozwijające się w Bydgoszczy, Inowrocławiu, Toruniu, Grudziądzu czy Włocławku. Prowadzono w nich studia nad określonymi etapami zasiedlenia ziemi kujawsko-pomorskiej. Obok profesjonalistów istniało również grono archeologów-amatorów, związanych z małymi miastami, wsiami lub majątkami ziemskimi. Niezależnie od narodowości, wszyscy oni przyczynili się do poznania pradziejów regionu kujawsko-pomorskiego.

Toruński ośrodek archeologiczny

Najwcześniejsi badacze starożytności z Prus Królewskich rozwijali swoją działalność w czasach, gdy w Europie narastało zainteresowanie lokalną przeszłością etniczną. Od XVII wieku we Francji poszukiwano śladów Gallów, w Hiszpanii-Iberów, w Niemczech-Germanów, w Skandynawii-Gotów, w Rosji-Scytów, na Pomorzu-

Prusów¹. Już w roku 1656 sporządzono pierwsze opisy grobów skrzynkowych odkrytych w okolicach Gdańska. Weszły one później w skład dzieła Christiana Fryderyka Reuscha z 1724 r. wydanego w Królewcu pod tytułem „De tumulis et urnis sepulcralibus in Preussia”². Również w toruńskim Gimnazjum Akademickim, które było ważnym ośrodkiem myśli i twórczości naukowej w Prusach Królewskich, działali badacze zajmujący się rodzimymi starożytnościami. Należał do nich Jan Johnston, lekarz i uczoney z Szamotuł, który podczas nauki w toruńskim gimnazjum zapoznał się z przechowywanymi w nim prahistorycznymi urnami. Opisał je w swojej pracy z 1632 r. pod tytułem „Thaumographia naturalis...”. Profesorem Gimnazjum Akademickiego był Krzysztof Hartknoch. W latach 1677-1687 prowadził on badania naukowe związane z najdawniejszą przeszłością Prus. Znane mu były znaleziska urn z terenu Pomorza i okolic Torunia, które omówił między innymi w rozprawie z 1679 r. zatytułowanej „Selecto dissertationes historicae de variis rebus Prussicis”, wydanej w Królewcu³.

Schyłek wieku XVIII i wiek XIX zdominowała historia etniczna, połączona z radykalnymi nacjonalizmami. Toruń znalazł się w obrębie Królestwa Prus. Powstały niemieckie i polskie towarzystwa naukowe i ich muzea. Pomimo antagonizmów narodowościowych, wyróżniały się w nich wybitne postacie archeologów. Po stronie niemieckiej główną rolę pełniło utworzone w 1854 r. Towarzystwo Nauki i Sztuki im. Kopernika (Coppernicus Verein für Wissenschaft und Kunst). Prowadziło ono od 1860 r. badania wykopaliskowe, gromadziło również własne zbiory muzealne. W latach 1861-1889 zabytkami archeologicznymi opiekował się Hermann Adolph, główny inicjator prac terenowych. Był on z zawodu kupcem i radcą handlowym. Wspierali go w ekspedycjach toruńscy nauczyciele gimnazjalni: Rudolf Brohm, Adolph Prowe, Maximilian Curtze, Edward Fasbender i Karl Boethke. Wspólnie z Coppernicus Verein badali oni wydmy wokół Torunia, grodzisko w Kamieńcu, grób skrzynkowy w Krobi w zaborze rosyjskim, groby koło Chełmży, zamek w Bierzgłowie, a także zabytki archeologiczne w Dźwierzynie, Kowalewie, Kaszczorku i innych miejscowościach Kujaw i ziemi chełmińskiej. Ważną rolę w uporządkowaniu zbiorów towarzystwa odegrał Artur Semrau, kustosz i kierownik toruńskiego Städtliches Museum w latach 1896-1921. Podejmował on wykopaliska w Odrach, Rzęczkowie, Piwnicach, na grodziskach w Jedwabnie, Przeźnie, Sitnie, Węgrzynie i Ryńsku oraz na cmentarzyskach w Jedwabnie i Grębocinie⁴.

¹ K. Pomian, *Archeologia, Historia, Naród, [w:] Archeologia toruńska. Historia i teraźniejszość*, pod red. B. Wawrzykowskiej, Toruń 2002, s. 9-15.

² J. Kostrzewski, *Charakterystyka źródeł i literatury: z dziejów badań archeologicznych Pomorza, [w:] Historia Pomorza, t. I, cz. 1*, pod red. G. Labudy, Poznań 1972, s. 85-92.

³ B. Wawrzykowska, *Zarys historii muzealnych zbiorów archeologicznych w Toruniu, [w:] Archeologia toruńska. Historia i teraźniejszość*, s. 31-56.

⁴ B. Wawrzykowska, *Zarys historii...*, s. 34-38.

W 1875 r. powołano polskie Towarzystwo Naukowe w Toruniu, którego celem miały być przede wszystkim badania historyczne nad regionem wschodniopomorskim⁵. Z inicjatywą utworzenia towarzystwa wystąpił Zygmunt Działowski z Młgowa. Był on typowym przedstawicielem romantycznego podejścia do przeszłości narodowej oraz przykładem amatorskiego zainteresowania rodzimymi starożytnościami wśród polskich ziemian. Urodził się w 1843 r., pochodził z rodziny zasiedziałej na tych terenach od setek lat. Uczył się w Poznaniu i Metz. W 1863 r. brał udział w Powstaniu Styczniowym, za co został aresztowany i sądzony w Berlinie. Wiele podróżował po Europie: w 1869 r. uczestniczył w wyprawie naukowej do Algierii, później także do Egiptu i na Bliski Wschód. Podczas pobytu na III Słowiańskim Kongresie Archeologicznym w Kijowie w 1874 r. Zygmunt Działowski postanowił sprowadzić do Prus profesjonalnego polskiego archeologa, który mógłby usystematyzować jego zbiory prahistoryczne oraz poprowadziłby nowe wykopaliska. Wybór padł na Gotfryda Ossowskiego, związanego wcześniej z krakowskim środowiskiem naukowym⁶.

Po przyjeździe do Torunia archeolog z Galicji związał się z niedawno powstałym polskim Towarzystwem Naukowym. W latach 1876-1878 Gotfryd Ossowski przeprowadził na Pomorzu Gdańskim systematyczne badania wykopaliskowe, przede wszystkim na cmentarzyskach grobów skrzynkowych kultury pomorskiej z wczesnej epoki żelaza. Równocześnie odnotował on wszystkie wiadomości o dawniejszych odkryciach na Pomorzu. Rezultatem tej pracy było wydanie w roku 1880 „Mapy Archeologicznej Prus Zachodnich” z dwujęzycznym polsko-francuskim tekstem objaśniającym. W latach 1879-1888 ukazało się drugie wielkie dzieło Gotfryda Ossowskiego, pod tytułem „Zabytki przedhistoryczne ziem polskich. Serja I. Prusy Królewskie”. Wskutek wyjazdu autora na Syberię nie opublikowano dalszych tomów tego cyklu. Oba te dzieła, zainspirowane współpracą z Toruńskim Towarzystwem Naukowym, położyły podwaliny pod późniejsze badania pradziejów Pomorza⁷. Sukcesy toruńskiego stowarzyszenia i rola, jaką odegrał w nich Ossowski zwróciły powszechną uwagę na tego archeologa. Po powrocie do Krakowa przystąpił on do zakrojonych na szeroką skalę badań licznych jaskiń, między innymi Maszyckiej i Wierchowskiej. Badał również osiedla kultur wczesno-neolitycznych w Bilczu Żółtym i kurhany scytyjskie w Ryżanowce na Ukrainie. Uznawano go za najwybitniejszego archeologa polskiego ówczesnych czasów i to zarówno jako badacza terenowego, jak i muzealnego, który swoją karierę naukową rozpo-

⁵ B. Wawrzykowska, *Z historii badań nad neolitem i początkami epoki brązu na ziemi chełmińskiej*, [w:] *Neolit i początki epoki brązu na ziemi chełmińskiej*, pod red. B. Wawrzykowskiej, Toruń 1987, s. 20.

⁶ J. Lech, *Początek archeologii w kręgu polskiego Towarzystwa Naukowego w Toruniu: 1875-1881*, [w:] *Archeologia toruńska. Historia i teraźniejszość*, s. 19.

⁷ J. Kostrzewski, *Charakterystyka źródeł i literatury...*, s. 85-86.

czął dzięki sprowadzeniu go przez Zygmunta Działowskiego do współpracy z Towarzystwem Naukowym w Toruniu⁸.

Po wyjeździe Gotfryda Ossowskiego z Torunia w 1879 r. na dłuższy czas zaprzestano tam prowadzenia badań archeologicznych. Prace terenowe podjął ponownie w latach 1904-1911 archeolog-samouk, ksiądz Kazimierz Chmielecki, jedna z ważniejszych historycznych postaci w tej dziedzinie nauki na ziemi kujawsko-pomorskiej⁹. Urodził się on w 1880 r. w małej miejscowości nieopodal Tczewa. Wykształcenie zdobywał w Kościerzynie, Chojnicach oraz Seminarium Duchownym w Pelplinie. Nawiązał bliższe kontakty z ks. S. Kujotem, historykiem i prezesem Towarzystwa Naukowego w Toruniu. Po święceniach kapłańskich w 1904 r. był wikarym w Chełmnie, Grzybowie i Brodnicy. Największą pasją ks. K. Chmieleckiego była archeologia. Realizował ją prowadząc wykopaliska m.in. na terenie pow. kartuskiego. Zajął się uporządkowaniem działu archeologicznego toruńskiego Towarzystwa, co przedstawił w pracy „Człowiek przedhistoryczny w Prusach Zachodnich oraz Przewodnik po zbiorach Towarzystwa Naukowego w Toruniu” wydanej w serii Zapisków TNT w 1908 r.. Ogółem ks. K. Chmielecki zbadał około 25 stanowisk przedhistorycznych, z których wydobył bogaty materiał muzealny¹⁰. Do ważniejszych jego odkryć na ziemi chełmińskiej zaliczały się badania na cmentarzysku kultury łużyckiej w Czemplowie i cmentarzysku wczesnośredniowiecznym w Kałdusie. Ksiądz K. Chmielecki rozkopał też obiekt neolityczny grób skrzynkowy w Wybczu i neolityczny obiekt mieszkalny w Chełmży oraz groby skrzynkowe w Żelewie¹¹. Zmarł w Zakładzie Księży Emerytów w Zamartem koło Chojnic w 1929 r.¹²

Przez pewien okres czasu po odzyskaniu niepodległości i po powrocie Torunia w granice Rzeczypospolitej, zarówno w dawnym muzeum niemieckiego Coppernicus Verein, jak również muzeum polskiego Towarzystwa Naukowego nastąpiła stagnacja. Dopiero kiedy w 1930 r. oba zbiory połączone zostały w ramach Muzeum Miejskiego, ponownie podjęto systematyczne badania archeologiczne. Pierwszym ich kierownikiem został Tadeusz Waga, pełniący od 1931 do 1933 r. funkcję kustosa Muzeum toruńskiego. Urodził on się w 1905 r. w Brzezince, pow. oświęcimski, lecz maturę zdawał w 1924 r. w gimnazjum bydgoskim. Studiował na Wydziale Prawa, a następnie na Wydziale Humanistycznym Uniwersytetu Poznańskiego. Doktoryzował się w oparciu o dysertację „Kultura nadodrzańskiej ceramiki sznurowej w Wielkopolsce”, wydaną również w for-

⁸ S. Nosek, *Wkład ośrodka krakowskiego w badaniach nad prehistorią ziem polskich, Z Otchłani Wieków*, 1950, t. 19, s. 117.

⁹ B. Wawrzykowska, *Zarys historii muzealnych zbiorów archeologicznych...*, s. 40.

¹⁰ H. Mross, Chmielecki Kazimierz, *Słownik biograficzny Pomorza Nadwiślańskiego, Suplement I*, Gdańsk 1998, s. 205-206.

¹¹ B. Wawrzykowska, *Zarys historii muzealnych zbiorów archeologicznych...*, s. 41.

¹² H. Mross, *Chmielecki Kazimierz*, s. 206.

mie monografii¹³. Do ważniejszych prac terenowych T. Wagi w regionie kujawsko-pomorskim należały badania na cmentarzyskach kultury łużyckiej w Łążynie i Czarnowie, cmentarzysku z okresu późnolateńskiego i wpływów rzymskich w Gostkowie Folsungu i grobów skrzynkowych w Cisowej i Gdyni-Chyloni. Prowadził też badania powierzchniowe w powiecie bydgoskim wokół Koronowa, w powiecie toruńskim i lubawskim¹⁴. Dr T. Waga mimo młodego wieku brał udział w międzynarodowych zjazdach archeologicznych w Hiszpanii, a w 1930 r. w Rydze, na których wygłaszał referaty. W 1934 r. wydał pracę „Pomorze w czasach prehistorycznych”. Oprócz monografii naukowych przygotował kilkadziesiąt artykułów popularnych z zakresu pradziejów Pomorza, etnografii Kaszub, historii Towarzystwa Naukowego w Toruniu, biografistyki i innych, ogłaszanych w czasopismach regionalnych. Utonął 2 VI 1934 r. w Wiśle pod Toruniem. Pochowany został na toruńskim cmentarzu garnizonowym¹⁵.

Następcą dr. T. Wagi na stanowisku kustosa Muzeum toruńskiego był archeolog, mgr Jacek Delekta, absolwent Uniwersytetu Poznańskiego, który sprawował tę funkcję do wybuchu II wojny światowej¹⁶. Urodził się w 1906 r. w Stróżówce, pow. gorlicki, następnie przeniósł się z rodziną do Wielkopolski. Po studiach antropologiczno-prehistorycznych w 1933 r. uzyskał dyplom magisterski na podstawie pracy „Ceramika wschodniej kultury pucharów lejkowatych na Pomorzu Polskim”. Jako kierownik Działu Przedhistorycznego Muzeum Miejskiego w Toruniu uporządkował zbiory archeologiczne, a także od 1934 r. przeprowadził liczne badania wykopaliskowe. Z większych jego prac wymienić należy m.in.: zbadanie cmentarzysk kultury łużyckiej w Kaszczorku i Słońcu w pow. toruńskim; rozkopanie grodzisk łużyckich w Kamieńcu nad Wisłą w pow. toruńskim oraz w Bydgoszczy-Zamczysku; prace wykopaliskowe na podgrodzium wczesnośredniowiecznym w Lisewie pow. wąbrzeski i w osadzie średniowiecznej w Lubiczu. Wyniki swoich badań publikował w najważniejszych polskich czasopismach naukowych, jak *Przegląd Archeologiczny*, *Wiadomości Archeologiczne* czy *Z Otchłani Wieków*. Mgr J. Delekta zmarł w obozie koncentracyjnym w Oświęcimiu 18 XI 1940 r.¹⁷

Toruński ośrodek archeologiczny po II wojnie światowej oprócz wznowienia działalności Muzeum Miejskiego odnotował powstanie nowej placówki, jaką od 1946 r. była Katedra Prehistorii Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, przekształcona później

¹³ K. Przybyszewski, *Waga Bolesta Tadeusz, Słownik biograficzny Pomorza Nadwiślańskiego, Suplement I*, Gdańsk 1998, s. 333.

¹⁴ B. Wawrzykowska, *Zarys historii muzealnych zbiorów archeologicznych...*, s. 42.

¹⁵ K. Przybyszewski, *Waga Bolesta Tadeusz*, s. 334.

¹⁶ B. Wawrzykowska, *Zarys historii muzealnych zbiorów archeologicznych...*, s. 43.

¹⁷ K. Przybyszewski, *Delekta Jacek Karol, Słownik biograficzny Pomorza Nadwiślańskiego, Suplement II*, Gdańsk 2002, s. 62.

w Instytut Archeologii i Etnologii¹⁸. W latach 1982-1990 działała również Pracownia Archeologiczno-Konserwatorska przy Przedsiębiorstwie Państwowym Pracownie Konserwacji Zabytków Oddział w Toruniu. Od roku 1991 obowiązki tej instytucji przejęte zostały przez Wojewódzki Oddział Służby Ochrony Zabytków w Toruniu¹⁹. Z toruńskimi placówkami archeologicznymi związane były historyczne postacie badaczy pradziejów. W muzeum Miejskim pierwszym powojennym kustoszem Działu Archeologii została w 1946 r. dr Helena Hołubowiczowa. Do Torunia przybyła ona z Wilna, gdzie pracowała na Uniwersytecie Stefana Batorego i w Muzeum Archeologicznym. Wraz z mężem, Włodzimierzem Hołubowiczem, prowadziła m.in. prace wykopaliskowe na Górze Zamkowej w Wilnie. Epizod toruński w karierze dr H. Hołubowiczowej zakończył się w 1950 r., kiedy została ona przeniesiona na Uniwersytet we Wrocławiu²⁰. Po odejściu dr H. Hołubowiczowej w latach 1950-1957 stanowisko kustosa Działu Archeologii Muzeum Miejskiego w Toruniu piastował Bonifacy Zielonka. Oprócz tej funkcji, od 1957 do 1961 r. był on również bydgoskim Wojewódzkim Konserwatorem Zabytków Archeologicznych²¹.

Dr Bonifacy Zielonka, wielki miłośnik i badacz pradziejów kujawsko-pomorskich urodził się w 1899 r. we wsi Wacowice, pow. Drohobycz. Na początku lat 30. XX w. przeniósł się na Kujawy, w okolice Piotrkowa Kujawskiego. Zaczął tam zbierać oryginalne teksty i melodie ludowe, które trafiły później do Muzeum Etnograficznego w Toruniu i Kujawsko-Pomorskiego Towarzystwa Kulturalnego w Bydgoszczy. Od 1927 r. nową wielką pasją B. Zielonki stała się archeologia. W 1934 r. zetknął się on z doktorem Konradem Jażdżewskim. Dzięki tej znajomości ukierunkował swoje zainteresowania. Z ramienia Muzeum Archeologicznego w Warszawie do 1939 r. sprawował opiekę konserwatorską na terenie kilku kujawskich powiatów. Po zakończeniu II wojny światowej B. Zielonka zamieszkał w podtoruńskiej Brzozie i rozpoczął studia w dziedzinie archeologii i etnografii na nowo utworzonym Uniwersytecie im. Mikołaja Kopernika. Przez pewien czas prowadził wykłady zlecone w Katedrze Prehistorii UMK. Jako kustosz Działu Archeologii Muzeum w Toruniu od 1950 r. rozpoczął bardzo intensywną działalność na polu archeologii. Zbadał lub zabezpieczył wiele stanowisk z różnych okresów, np. cmentarzysko w Lachmirowicach, stanowiska wielokulturowe w Bodznowie, Adolfinie i Siniarzewie na Kujawach. Na terenie powiatu wyrzyckiego odkrył i zweryfikował ponad sto stanowisk archeologicznych. Na ziemi chełmińskiej i dobrzyń-

¹⁸ J. Chudziakowa, *Działalność badawcza i dydaktyczna Instytutu Archeologii i Etnologii Uniwersytetu Mikołaja Kopernika (1946-2002)*, [w:] *Archeologia toruńska*, s. 67.

¹⁹ A. Trapszyc, *Pracownia Archeologiczno-Konserwatorska PP Pracownie Konserwacji Zabytków Oddział w Toruniu (lata 1982-1990)*, [w:] *Archeologia toruńska*, s. 73-79.

²⁰ Prof. dr Helena Cehak-Hołubowiczowa, *Archeologia Polski*, t. 25, z. 2, 1980, s. 456.

²¹ B. Wawrzykowska, *Zarys historii muzealnych zbiorów archeologicznych...*, s. 49.

skiej zbadał kilkanaście osad i cmentarzysk pradziejowych (np. Sadłowo, Gostkowo, Grębocin, Mała Kępa, Czarnowo). Zinventaryzował i zweryfikował ponad 18 tysięcy zabytków z Muzeum w Toruniu²².

Badania terenowe prowadzone przez B. Zielonkę publikowane były w czasopiśmie o zasięgu krajowym i regionalnym, jak „Wiadomości Archeologiczne”, „Przegląd Archeologiczny”, „Z Otchłani Wieków” czy „Roczniki Muzeum w Toruniu”. Wśród najważniejszych jego prac znajduje się zarys polskich badań archeologicznych na ziemiach województwa bydgoskiego²³, monografia cmentarzyska z okresu wpływów rzymskich w Lachmirowicach²⁴ oraz synteza osadnicza dla rejonu jez. Gopło w okresach późnolateńskim i rzymskim²⁵, która stanowiła podstawę uzyskania przez B. Zielonkę doktoratu nauk humanistycznych w 1967 r. na Uniwersytecie im. Mikołaja Kopernika w Toruniu²⁶. Dr B. Zielonka oprócz prac badawczych i muzealnych prowadził intensywną działalność popularyzatorską i społeczną. Będąc członkiem toruńskiego Oddziału Polskiego Towarzystwa Archeologicznego, w którym przez 15 lat pełnił funkcję prezesa, stał się współzałożycielem Oddziałów tegoż Towarzystwa w Bydgoszczy, Włocławku i Chełmnie. Ogółem w dziedzinie opracowań naukowych B. Zielonki wymienić należy ponad 60 artykułów, obejmujących opracowanie ponad 200 stanowisk archeologicznych. Swoją wielostronną działalność prowadził do śmierci w dniu 12 III 1975 r.²⁷

Kontynuatorem opieki nad Oddziałem Archeologii Muzeum Okręgowego w Toruniu po dr. B. Zielonce został na początku lat 60. XX w. mgr Januariusz Janikowski. Urodził się 10 VIII 1938 r. w Praszce, pow. wieluński. Studia archeologiczne odbył na Uniwersytecie im. Bolesława Bieruta we Wrocławiu oraz na Uniwersytecie Łódzkim, gdzie uzyskał w 1961 r. magisterium. Pracował najpierw w Muzeum Regionalnym w Częstochowie, natomiast od 1962 r. w Muzeum Okręgowym w Toruniu. Pełnił także od 1964 r. funkcję Konserwatora Zabytków Archeologicznych na województwo bydgoskie. W ciągu swojego życia zawodowego prowadził prace wykopaliskowe na przeszło 30 stanowiskach archeologicznych, m.in. w Starogrodzie i Podwiesku w pow. chełmińskim, Radzynie Chełmińskim i Zębowie pow. toruński, Teresinie pow. bydgoski, Świerkówcu pow. Mogilno, Małej Nieszawce koło Torunia, przez co pomnożył zbiory muzealne o kilkanaście tysięcy eksponatów. Główne zainteresowania J. Janikowskiego

²² J. Janikowski, *Dr Bonifacy Zielonka*, Rocznik Muzeum w Toruniu, t. 6, 1977, s. 257-258.

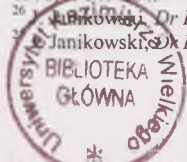
²³ B. Zielonka, *Zarys polskich badań archeologicznych na ziemiach województwa bydgoskiego*, Rocznik Muzeum w Toruniu, t. 1, z. 3, 1961, s. 9-42.

²⁴ B. Zielonka, *Cmentarzysko z okresu cesarstwa rzymskiego w Lachmirowicach, pow. inowrocławski*, Przegląd Archeologiczny, t. 9, 1950-1953, s. 353-386.

²⁵ B. Zielonka, *Rejon Gopła w okresie późnolateńskim i rzymskim*, Fontes Archeologici Posnanienses, t. 20, 1970, s. 147-204.

²⁶ Janikowski, *Dr Bonifacy Zielonka*, s. 258.

²⁷ Janikowski, *Dr Bonifacy Zielonka*, s. 256-258.

dotyczyły okresu późnolateńskiego i rzymskiego na terenie Polski północnej. W związku z nimi przeprowadził wykopaliska na cmentarzysku w Podwiesku, pow. chełmiński – jednym z największych cmentarzysk z tej epoki w Polsce. Efektem wieloletnich studiów była praca doktorska „Międzyrzecze Wisły, Drwęcy i Osy w okresach późnolateńskim i wpływów rzymskich”, obroniona w 1977 r. na Uniwersytecie Wrocławskim. Niedługo później, bo 26 I 1981 r. dr J. Janikowski zmarł w Toruniu²⁸.

Organizatorem i kierownikiem pierwszej Katedry Prehistorii toruńskiego Uniwersytetu im. Mikołaja Kopernika został w 1946 r. prof. Roman Jakimowicz. W początkowej fazie istnienia Katedry do roku 1950 współpracowali z nim dr Helena Cehak Hołubowiczowa i dr Włodzimierz Hołubowicz, którzy odeszli później do Wrocławia²⁹. Profesor Roman Jakimowicz należał do najwybitniejszych archeologów polskich I. połowy XX w. Urodził się w 1889 r. w Jurewie Polskim, ukończył gimnazjum i uzyskał maturę w Rosji w 1909 r. Studiował we Lwowie, Krakowie i Pradze. Doktorat uzyskał w Warszawie w 1919 r. na podstawie dysertacji „Groby rządowe w Polsce”. Oprócz prowadzenia wielu wykopalisk, pełnił w latach 20. XX w. funkcję sekretarza Państwowego Grona Konserwatorów Zabytków Przedhistorycznych. Zajmował się organizacją Państwowego Muzeum Archeologicznego w Warszawie. Od 1922 r. aż do wybuchu wojny w 1939 r. był dyrektorem tej placówki muzealnej. Do ważniejszych badań, w których uczestniczył, należały wykopaliska w Złotej, pow. sandomierski, przy kopcach Krakusa i Wandy w Krakowie oraz kopalniach krzemienia w Krzemionkach Opatowskich i jaskiniach z okolic Ojcowa. Wyniki swoich poszukiwań i przemyśleń konserwatorskich zawarł w licznych monografiach i artykułach naukowych³⁰.

Po zakończeniu II wojny światowej prof. R. Jakimowicz zamieszkał w Toruniu, poświęcając się kształceniu studentów archeologii. Od początku istnienia Katedry Prehistorii preferował nowoczesne nauczanie, powiązane z równoległe prowadzonymi badaniami naukowymi. Sformułował wyraźną problematykę badawczą obejmującą poznanie: kultury łużyckiej, kultur okresu wczesnego średniowiecza od VI do XII w., związków kulturowych słowiańsko-skandynawskich i pomorsko-pruskich. Wielką uwagę prof. Jakimowicz przywiązywał do badań nad początkami Torunia. Zapoczątkował szeroko zakrojone wykopaliska w Kruszwicy. Podjął inwentaryzację grodzisk ziemi chełmińskiej³¹. Podczas swojego krótkiego pobytu na Uniwersytecie im. Mikołaja Kopernika zorganizował pierwszą bibliotekę archeologiczną w Katedrze Prehistorii, założył oddział

²⁸ B. Wawrzykowska, *Dr Januariusz Janikowski*, Rocznik Muzeum w Toruniu, t. 8, 1982, s. 145-146.

²⁹ J. Chudziakowa, *Działalność badawcza i dydaktyczna Instytutu Archeologii i Etnologii...*, s. 67.

³⁰ J. Kostrzewski, *Roman Jakimowicz, Z Otchłani Wieków*, t. 20, z. 3-4, 1951, s. 37-39.

³¹ J. Chudziakowa, *Działalność badawcza i dydaktyczna Instytutu Archeologii i Etnologii...*, s. 67.

toruński Polskiego Towarzystwa Prehistorycznego i rozpoczął pracę nad „Atlasem wczesnohistorycznym Pomorza”. Zmarł przedwcześnie 21 I 1951 r. w Toruniu³².

Po śmierci prof. R. Jakimowicza na Uniwersytet im. Mikołaja Kopernika przybył Kazimierz Żurowski. Został zatrudniony początkowo jako wykładowca, później profesor i od 1953 r. również kierownik Katedry Archeologii Polski i Powszechnej. Od 1976 r. został pierwszym dyrektorem Instytutu Archeologii i Etnografii UMK. Prof. K. Żurowski urodził się w 1909 r. w Zagórzku koło Sosnowca. Studiował na Uniwersytecie Jana Kazimierza we Lwowie, gdzie uzyskał magisterium w 1939 r. Doktoryzował się w 1949 r. na Uniwersytecie Warszawskim na podstawie rozprawy „Zabytki brązowe z młodszej epoki brązu i wczesnego okresu żelaza w dorzeczu Dniestru”. Profesurę nadzwyczajną uzyskał w 1964 r.³³ Prof. K. Żurowski rozpoczął swoją pracę zawodową 1 VI 1937 r. w Katedrze Prehistorii Uniwersytetu Jana Kazimierza we Lwowie. Po 1945 r. przybył jako repatriant do Zabrza, gdzie objął stanowisko dyrektora Muzeum Miejskiego i jednocześnie Konserwatora Zabytków Archeologicznych na cały Śląsk. W 1951 r. otrzymał propozycję zatrudnienia na Uniwersytecie im. Mikołaja Kopernika. Prof. K. Żurowski kontynuował w Toruniu problematykę badawczą zainicjowaną przez prof. R. Jakimowicza. Obejmowała ona m.in. inwentaryzację grodzisk Pomorza i ziemi chełmińskiej. Zasadnicza tematyka skupiona była na wczesnym średniowieczu, co wynikało z rozwijanych wówczas studiów nad początkami państwa polskiego³⁴. Kiedy w 1949 r. powstało Kierownictwo Badań nad Początkami Państwa Polskiego, prof. Żurowski objął opiekę nad stacjami badawczymi w Gnieźnie i na Ostrowie Lednickim. Pracownicy Katedry Archeologii UMK pod kierownictwem prof. K. Żurowskiego prowadzili wykopaliska na grodziskach chełmińsko-dobrzyńskich, jak Kałdus, Jedwabno, Dobrzyń nad Wisłą, Skrwilno, Starorypin, Słozewy i Włocławek. Profesor K. Żurowski zmarł w 1987 r. Pozostawił bardzo liczne grono uczniów, doktoryzujących się i pracujących później zarówno w Katedrze Archeologii UMK, jak też innych placówkach muzealno-konserwatorskich³⁵.

Asystentem prof. K. Żurowskiego w Katedrze Archeologii został w 1961 r. mgr Jan Grześkowiak. Zapisał się on w dziejach kujawsko-pomorskiej archeologii zwłaszcza od 1982 r. jako pierwszy kierownik Pracowni Archeologiczno-Konserwatorskiej Państwowego Przedsiębiorstwa Pracowni Konserwacji Zabytków³⁶. Jan Grześkowiak urodził się w 1934 r. w Szczepanowie, w woj. kujawsko-pomorskim. Studia archeologiczne

³² J. Kostrzewski, *Roman Jakimowicz*, s. 39-40.

³³ K. Przewoźna-Armonowa, *Kazimierz Żurowski*, *Acta Universitatis Nicolai Copernici*, Archeologia XII, 1987, s. 153.

³⁴ J. Chudziakowa, *Działalność badawcza...*, s. 67.

³⁵ K. Przewoźna-Armonowa, *Kazimierz Żurowski*, s. 156.

³⁶ A. Trapszyc, *Pracownia Archeologiczno-Konserwatorska...*, s. 73.

odbył na Uniwersytecie im. Adama Mickiewicza w Poznaniu. W 1967 r. uzyskał doktorat na Uniwersytecie im. Mikołaja Kopernika na podstawie rozprawy „Wczesnofeudalny ośrodek we Włocławku w świetle źródeł archeologicznych”. Swoją karierę zawodową rozpoczął na stanowisku asystenta Muzeum Ziemi Kujawskiej we Włocławku (1957-1959). W 1959 r. przeszedł do Katedry Archeologii Polski i Powszechnej UMK w Toruniu. Kolejny etap jego pracy rozpoczął się w 1982 r., kiedy powołany został na stanowisko kierownika toruńskiej Pracowni Archeologiczno-Konserwatorskiej. Po jej likwidacji w 1991 r. został inspektorem Państwowej Służby Ochrony Zabytków w Toruniu. Dr Jan Grześkowiak zginął tragicznie w 1999 r. podczas terenowej inspekcji prac wykopaliskowych³⁷.

Całościowe ujęcie oraz ocena dokonań zespołu Pracowni Archeologiczno-Konserwatorskiej, działającego pod kierunkiem dr. J. Grześkowiaka, warte są osobnego opracowania. Do roku 1990 przebadanych zostało blisko 100 punktów archeologicznych zarejestrowanych w obrębie toruńskiej Starówki³⁸. Dr J. Grześkowiak samodzielnie prowadził też wykopaliska na ważnych obiektach wczesnośredniowiecznych, jak Dobrzyń, Jedwabno i Włocławek³⁹. Mimo krótkiego okresu swego funkcjonowania Pracownia Archeologiczno-Konserwatorska pod jego kierownictwem wniosła największy wkład w badania archeologiczne Torunia⁴⁰.

Bydgoski ośrodek archeologiczny

Pierwsze świadectwa zainteresowań starożytnych w Bydgoszczy nie są tak odległe w czasie, jak w sąsiednim Toruniu. W 1827 r. pastor Karol Wuster z Waszkowa koło Leszna opisał kilka wielkopolskich zabytków archeologicznych. Zasugerował ponadto w swojej książce, aby założone zostały w Lesznie, Poznaniu i Bydgoszczy towarzystwa naukowe, które by gromadziły „starożytności regionalne”⁴¹. W 1842 r. na mocy Ustawy Rządu Pruskiego powołano w Berlinie Urząd Konserwatora Zabytków, na którego czele stanął Friedrich von Quast. Na początku swego urzędowania nakazał on przejęcie nadzoru nad pracami wykopaliskowymi lokalnej administracji. W Bydgoszczy badania archeologiczne na terenie rejencji opiniował Hans Eduard Schleinitz. Między innymi nadzorował prace prowadzone w latach 1845-1847 na Ostrowie Lednickim, w obrębie piastowskiego ośrodka władzy⁴².

³⁷ J. Olczak, *Dr Jan Grześkowiak*, Acta Universitatis Nicolai Copernici, Archeologia XXVIII, s. 200-201.

³⁸ A. Trapszyc, *Pracownia Archeologiczno-Konserwatorska...*, s. 75.

³⁹ J. Olczak, *Dr Jan Grześkowiak*, s. 200.

⁴⁰ A. Trapszyc, *Pracownia Archeologiczno-Konserwatorska...*, s. 77-78.

⁴¹ A. Abramowicz, *Wiek archeologii*, Warszawa 1967, s. 16.

⁴² J. Woźny, *Archeologiczne skarby pradziejów Bydgoszczy*, Toruń 2003, s. 13-14.

Systematyczne badania wykopaliskowe w pobliżu Bydgoszczy zapoczątkował Gotfryd Ossowski, sprowadzony w 1875 r. do pomocy Towarzystwu Naukowemu w Toruniu. W latach 1875-1878 odkrył on i zadokumentował w Gościeradzu trzy cmentarzyska kultury pomorskiej i jedno grobów kloszowych z wczesnej epoki żelaza. Szeroka popularyzacja archeologii w ostatniej ćwierci XIX w. uwidoczniła się na wystawie przemysłowej zorganizowanej w Bydgoszczy w 1879 r.. Zainspirowane przez radcę miejskiego Hermanna Franke spotkanie miłośników starożytności zaowocowało powołaniem do życia 20 X 1880 r. niemieckiego Towarzystwa Historycznego w Bydgoszczy (Historischer Verein in Bromberg). Aż do odzyskania niepodległości przez Polskę Towarzystwo prowadziło badania oraz gromadziło zbiory o charakterze archeologicznym. W początkowym okresie istnienia znaczne zasługi w popularyzacji jego dokonań położył Paul Hoerner⁴³. Zdecydowanie wiele odkryć zawdzięczać należy zaangażowaniu badawczemu dr. Ericha Schmidta, autora publikacji sprawozdań z wykopalisk⁴⁴. Urodził się on w 1861 r. w Łobżenicy, z której przeprowadził się później do Bydgoszczy. Maturę uzyskał w miejscowym Królewskim Gimnazjum Fryderyka Wilhelma w 1879 r. Studia rozpoczął w Lipsku, jednak rozprawę doktorską obronił w 1884 r. w Halle na podstawie dysertacji o kronice klasztoru erfurckiego. Zaraz po objęciu posady nauczyciela w Bydgoszczy wstąpił do Towarzystwa Historycznego Obwodu Nadnoteckiego. Obszarem jego szczególnego zainteresowania były dzieje Bydgoszczy do 1772 r.⁴⁵ Dr Erich Schmidt przeprowadził kilkakrotnie wykopaliska archeologiczne⁴⁶. Uczestniczył m.in. w badaniach na cmentarzysku kultury pomorskiej w Wudzynku, na grodzisku wczesnośredniowiecznym w Fordonie oraz na stanowiskach w Buszkowie i Wąsoszu. Wprawdzie archeologia nie była jego specjalnością, lecz z biegiem lat stał się ekspertem w tym zakresie. Wzbogacił znacznie zbiory archeologiczne w Bydgoszczy, które stały się podwaliną pod przyszłe Muzeum Miejskie. Opublikował artykuły poświęcone epokom brązu i żelaza na obszarze Obwodu Nadnoteckiego. Najważniejszym jego dziełem była monografia „Aus Brombergs Vorzeit”, wydana w 1902 r. Ten wybitny badacz dziejów regionu bydgoskiego zmarł w Szwajcarii w 1911 r.⁴⁷

Wykopaliska archeologiczne w pobliżu Bydgoszczy w 2. poł. XIX wieku prowadzili nie tylko miejscowi naukowcy, lecz także reprezentanci innych ośrodków. Ze strony polskiej należał do nich G. Ossowski, natomiast niemieckiej Hugo Conwentz. Obok Abrahama Lissauera i Paula Kumma badacz ten należał do najwybitniejszych

⁴³ C. Potemski, *Problematyka badań archeologicznych w powiecie bydgoskim*, Prace Komisji Historii BTN, t. 1, 1963, s. 6-7.

⁴⁴ G. Ohlhoff, *Towarzystwo Historyczne dla Dystryktu Nadnoteckiego (Historische Gesellschaft für den Netzedistrikt zu Bromberg)*, Kronika Bydgoska, t. 16, 1995, s. 109-110.

⁴⁵ M. Romaniuk, *Schmidt Erich*, Bydgoski Słownik Biograficzny, t. 3, 1996, s. 128-129.

⁴⁶ C. Potemski, *Problematyka badań archeologicznych...*, s. 7-9.

⁴⁷ M. Romaniuk, *Schmidt Erich*, s. 130.

archeologów na Pomorzu Wschodnim⁴⁸. W 1881 r. H. Conwentz przeprowadził wykopiska na cmentarzysku z wczesnej epoki żelaza w Niecponiach, obecnie leżących w granicach Bydgoszczy⁴⁹. Hugo Conwentz urodzony w 1855 r. w miejscowości Święty Wojciech koło Pruszcza Gdańskiego, pochodził z rodziny mennonickiej. Dyscyplina i pracowitość doprowadziły go do wysokiego stanowiska dyrektora Muzeum Prowincjonalnego w Gdańsku. Funkcję tę pełnił od 1880 r. do pierwszych lat XX w. Przebadął łącznie około osiemdziesięciu stanowisk archeologicznych, przeważnie cmentarzysk kultury pomorskiej. Upowszechnił posiadaną wiedzę głosząc wykłady na posiedzeniach towarzystwa starożytniczego w Grudziądzu oraz Coppernicus Verein w Toruniu. Zmarł w dniu 12 maja 1922 roku⁵⁰.

Archeolodzy niemieccy aż do odzyskania niepodległości przez Polskę przewodzili w działalności badawczej na terenie Bydgoszczy. Wyjątkową w tym względzie osobą był Konrad Kothe. Urodził się on w 1882 r. w Bydgoszczy. Studiował w berlińskim Uniwersytecie Fryderyka Wilhelma oraz we fryderycjańskim Uniwersytecie w Halle. Zdobył wykształcenie w zakresie prehistorii, nauk przyrodniczych, historii i etnografii, uzyskał też doktorat z filozofii. Pracował początkowo jako asystent na uniwersytecie berlińskim, następnie w Królewskim Muzeum Zoologicznym w Berlinie. Po powrocie do Bydgoszczy pełnił funkcję opiekuna zbiorów Nadnoteckiego Towarzystwa Historycznego w latach 1914-1922⁵¹. Konrad Kothe był jednym z najwybitniejszych członków Towarzystwa. Od 1905 do 1918 r. przeprowadził badania powierzchniowe w Pawłótku, Bydgoszczy-Czersku Polskim, Kruszynie i innych wsiach podbydgoskich. Interesowała go nie tylko epoka kamienia, ale również późniejsze okresy pradziejów. Kierował badaniami wykopaliskowymi na cmentarzysku grobów skrzynkowych kultury pomorskiej w Wudzyniu⁵².

Po przejściu w 1922 r. Bydgoszczy przez władze polskie, dr K. Kothe wyjechał do Niemiec i podjął pracę w Muzeum w Munchenberg (Kr. Lebus). W latach 1933-1934 był jego dyrektorem. Po wybuchu II wojny światowej powrócił do Bydgoszczy i objął w 1940 r. funkcję dyrektora Muzeum Miejskiego⁵³. W okresie II wojny światowej razem z K. Boruckim, pracownikiem Muzeum, odkrył groby kloszowe z epoki żelaza w Bydgoszczy-Łęgnowie, groby skrzynkowe kultury pomorskiej w Sitnie. Konrad Kothe zna-

⁴⁸ M. J. Hoffmann, *Hugo Conwentz (1855-1922) – w 150-lecie urodzin, XIV Sesja Pomorzoznawcza, Vol. 1, Od epoki kamienia do okresu rzymskiego*, Gdańsk 2005, s. 48-49.

⁴⁹ C. Potemski, *Problematyka badań archeologicznych...*, s. 7.

⁵⁰ M. J. Hoffmann, *Hugo Conwentz (1855-1922)...*, s. 48-51.

⁵¹ *Archiwum Działu Historii Muzeum Okręgowego w Bydgoszczy*, materiały zebrane i opracowane przez Z. Hojkę.

⁵² C. Potemski, *Problematyka badań archeologicznych...*, s. 9-10.

⁵³ *Archiwum Działu Historii Muzeum Okręgowego w Bydgoszczy*, materiały zebrane i opracowane przez Z. Hojkę.

łaż w 1943 r. w Łoskoniu skarb brązowy kultury łużyckiej⁵⁴. Prowadził też w 1941 r. badania powierzchniowe na wydmach w okolicy Bydgoszczy⁵⁵. Po zakończeniu wojny, 21 I 1954 r. Konrad Kothe wyjechał do Niemiec. Zmarł w Bremie 25 I 1945 r.⁵⁶

W okresie II Rzeczypospolitej z bydgoskim ośrodkiem archeologicznym współpracowali znani polscy prahistorycy, reprezentujący placówki uniwersyteckie i muzealne Poznania oraz Torunia. Z postaci wpisanych w międzywojenną historię badań regionu podbydgoskiego wymienić należy J. Kostrzewskiego, Z. Rajewskiego, J. Delektę, Z. Zakrzewskiego i T. Wieczorowskiego⁵⁷. Dopiero w 1929 r. wznowiono w Bydgoszczy prace wykopaliskowe, związane z budową szpitala miejskiego w dzielnicy Bielawki, gdzie odsłonięte zostały groby kultury łużyckiej. Do 1935 r. ratowniczymi badaniami tego stanowiska kierował Z. Zakrzewski⁵⁸. Urodził się on w 1867 r. w Poznaniu. Studia inżynierskie w Dreźnie ukończył w 1893 r. W Bazylei studiował również filozofię, ukierunkowując swoje zainteresowania na prahistorię. W 1919 r. dr Z. Zakrzewski powołany został na stanowisko konserwatora zabytków przedhistorycznych na okręg poznański. W 1922 r. rozszerzono jego obowiązki na Pomorze, stąd wynikło kierowanie badaniami cmentarzyska na Bielawkach. Dr Z. Zakrzewski prowadził też wykopaliska m.in. w Osiu, pow. świecki, Kruszwicy, Strzelcach, pow. mogileński i Wójcinnie, pow. strzelnęski. W 1928 r. uzyskał habilitację na Uniwersytecie Jagiellońskim. Pozostawił po sobie około 80 publikacji. Przebadał w całej Polsce, także na Kujawach i Pomorzu, kilkaset stanowisk archeologicznych. Zmarł w Krakowie w 1951 r.⁵⁹

Poza cmentarzyskiem łużyckim z Bielawek, szerszymi pracami archeologicznymi w dwudziestoleciu międzywojennym na obrzeżach Bydgoszczy objęto tylko dwa stanowiska. Tadeusz Wieczorowski z Poznania zbadał w 1932 r. południowo-zachodnią część grodziska wyszogrodzkiego, włącznie z fragmentami cmentarzyska szkieletowego. Jacek Delekt z Torunia przeprowadził wykopaliska na domniemanym grodzie średniowiecznym w Zamczysku. Inne badania archeologiczne miały krótkotrwały charakter. Tylko poszukiwania terenowe prof. Józefa Kostrzewskiego w Bydgoszczy-Czersku Polskim, Siedmiogórach i Żółwinie w 1931 r. stanowiły część programu rozpoznania osadnictwa neolitycznego w Wielkopolsce⁶⁰. Postać tego badacza zyskała wiele mono-

⁵⁴ C. Potemski, *Problematyka badań archeologicznych...*, s. 13-14.

⁵⁵ J. Woźny, *Archeologiczne skarby pradziejów Bydgoszczy*, s. 17.

⁵⁶ *Archiwum Działu Historii Muzeum Okręgowego w Bydgoszczy*, materiały zebrane i opracowane przez Z. Hojkę.

⁵⁷ J. i J. Łoś, *Ochrona dziedzictwa archeologicznego w działalności Muzeum Okręgowego w Bydgoszczy. Materiały do dziejów kultury i sztuki Bydgoszczy i regionu*, t. 4, 1999, s. 91.

⁵⁸ J. Woźny, *Archeologiczne skarby...*, s. 18.

⁵⁹ http://www.muzarp.poznan.pl/muzeum/muz_pol/poczet/Zakrzewski.

⁶⁰ J. Woźny, *Archeologiczne skarby...*, s. 19.

graficznych opracowań, natomiast on sam napisał autobiografię zdającą relację z jego życia prywatnego i naukowego⁶¹.

W zakresie miejscowej archeologii bydgoskiej na pograniczu 20. lecia międzywojennego i okresu po 1945 r. działał Kazimierz Borucki, późniejszy kustosz i dyrektor Muzeum Okręgowego w Bydgoszczy. Przed 1939 r. wyeksplorował m. in. grób kloszowy z okresu lateńskiego przy ul. Dworcowej. W latach II wojny wraz z K. Kothe badał pradziejowe cmentarzyska z Łęgnowa i Sitna. Podobną działalność kontynuował samodzielnie po wojnie. W 1950 r. wyeksplorował w podziemiach Kościoła Klarysek grób skrzynkowy z wczesnej epoki żelaza⁶². Kazimierz Borucki urodził się w Inowrocławiu w 1898 r. Drogą samokształcenia poświęcił się nauce konserwacji dzieł sztuki. Umiejętności w tym względzie doskonalił w poznańskim Muzeum Wielkopolskim, następnie w Państwowej Pracowni Konserwatorskiej na Zamku Królewskim w Warszawie. Po odzyskaniu niepodległości wrócił do Bydgoszczy. Od 1923 r. rozpoczął pracę w Muzeum Miejskim. Po kilkunastu latach mianowany został kustoszem. W zakresie działalności społecznej znalazł się w grupie członków założycieli bydgoskiego oddziału Polskiego Towarzystwa Archeologicznego. Od 1954 r. pracował w Bydgoskim Towarzystwie Naukowym. Zmarł w 1986 r. w Bydgoszczy⁶³.

Rzeczywiste początki powojennej archeologii w ośrodku bydgoskim związane są z przybyciem z Poznania Czesława Potemskiego w 1953 r., kiedy założono Dział Archeologii przy Muzeum Okręgowym im. Leona Wyczółkowskiego. Nawiązana została współpraca z Muzeum Archeologicznym w Poznaniu i innymi placówkami naukowymi. Zainicjowano wykopaliska na stanowiskach pradziejowych, przez pewien okres Bydgoszcz znalazła się także w kręgu programu związanego z obchodami 1000-lecia Państwa Polskiego. Najważniejszym etapem działalności C. Potemskiego była jego monografia na temat pradziejów powiatu bydgoskiego⁶⁴. Badacz ten swoje zainteresowania rozwijał przez długi czas. Czesław Potemski urodził się w 1932 r. w Radzionkowie na Śląsku. Po maturze złożonej w Częstochowie studiował archeologię na Uniwersytecie im. Adama Mickiewicza. Przed przybyciem do Bydgoszczy pracował w poznańskim Muzeum Archeologicznym oraz Zakładzie Archeologii Wielkopolski PAN w Poznaniu. Badacz ten opublikował ponad 200 prac naukowych i popularyzatorskich o tematyce archeologicznej. W Muzeum im. Leona Wyczółkowskiego przygotował 25 scenariuszy wystaw. Od 1982 r. do 1985 r. pełnił funkcję dyrektora bydgoskiego Muzeum Okręgowego. Zmarł w 1986 r.⁶⁵ Następcy C. Potemskiego konsekwentnie

⁶¹ J. Kostrzewski, *Z mego życia*, Wrocław 1970.

⁶² C. Potemski, *Problematyka badań archeologicznych...*, s. 12-14.

⁶³ M. Romaniuk, *Borucki Kazimierz*, *Bydgoski Słownik Biograficzny*, t. 2, Bydgoszcz 1995, s. 38-41.

⁶⁴ J. Woźny, *Archeologiczne skarby...*, s. 21.

⁶⁵ J. Kutta, *Potemski Czesław*, *Bydgoski Słownik Biograficzny* 1998, t. 5, Bydgoszcz, s. 93-94.

rozwijali Dział Archeologii Muzeum im. L. Wyczółkowskiego. Badacze tacy jak W. Kuczkowski, J. Zegarliński, J. Łoś i P. Olszewski wzbogacali zasoby muzealne we współpracy z bydgoskim oddziałem Służby Ochrony Zabytków⁶⁶.

Kujawsko-paluckie ośrodki archeologiczne

Na przestrzeni dwóch stuleci swego rozwoju od początku XIX w. archeologia Kujaw przeszła różne etapy rozwoju. Jej początki związane są z przejmowaniem okazjonalnie odkrywanych znalezisk i prywatną eksploracją obiektów, wiążących się z romantyczną ideą zabezpieczenia starożytności słowiańskich. Do najważniejszych postaci z tego czasu należeli T. Wolański, J. Lelewel i J. Łepkowski. Pod względem administracyjnym przodowało Muzeum Starożytności przy Poznańskim Towarzystwie Przyjaciół Nauk. Drugi etap badań Kujaw zgodny był z pozytywistycznym programem ochrony dóbr kultury narodowej (1885-1914). Dopiero w trzeciej fazie od 1914 r. zainicjowane zostały w pełni profesjonalne badania. Dzieliły się one również na kilka etapów. W 20. leciu międzywojennym dominowały zinstytucjonalizowane badania ratownicze, prowadzone przez wybitnych archeologów Państwowego Grona Konserwatorów Zabytków Przedhistorycznych, Państwowego Muzeum Archeologicznego w Warszawie i Działu Przedhistorycznego Muzeum Wielkopolskiego. Wśród najwybitniejszych badaczy znajdowali się J. Kostrzewski, K. Jażdżewski oraz Z. Zakrzewski. Dopiero w 1931 r. stworzono Muzeum regionalne Kujaw Zachodnich w Inowrocławiu⁶⁷. Po II wojnie rozpoczęła się na Kujawach faza akcji badawczych prowadzonych w ramach szerszych studiów problemowych, zwłaszcza programu millennialnego 1948-1966. Nowy etap interdyscyplinarnych studiów regionalnych, obejmujących problematykę pradziejów zwartego osadniczo i kulturowo obszaru Wysoczyzny Kujawskiej zapoczątkowany został w 1966 roku, gdy na bazie kadry naukowej UAM w Poznaniu powstał Zespół do badań Kujaw⁶⁸.

Poza wieloaspektowymi studiami archeologicznymi nad całą ziemią kujawską, podsumowanymi w obszernych monografiach⁶⁹, prowadzono konsekwentnie badania dziejów samego Inowrocławia. W tym względzie najbardziej znaczący wkład wniósł miejscowy archeolog, dr Czesław Sikorski. Urodził się on w 1943 r. w Gnieźnie, gdzie zdobył średnie wykształcenie. Studia archeologiczne ukończył w 1967 r. na Uniwersytecie Mikołaja Kopernika w Toruniu. Od 1968 r. związał się na stałe z Muzeum im. Jana Kasprówicza w Inowrocławiu. Jego szerokie zainteresowania badawcze obejmowały rejon północno-zachodnich Kujaw i wschodnich Pałuk. Prowadził wykopaliska w Ino-

⁶⁶ J. Woźny, *Archeologiczne skarby...*, s. 21.

⁶⁷ A. Cofta-Broniewska, B. Stolpiak, *Z dziejów badań archeologicznych na Kujawach*, Inowrocław 1984, s. 44.

⁶⁸ A. Cofta-Broniewska, B. Stolpiak, *Z dziejów badań...*, Inowrocław 1984, s. 4.

⁶⁹ np. A. Cofta-Broniewska, A. Koško, *Historia pierwotna społeczeństw Kujaw*, Warszawa-Poznań 1982.

wrocławiu, Łagiewnikach, Szarleju, Arturowie, Pakości, Wenecji k. Żnina, Słaboszewie i innych miejscowościach. Na podstawie rozprawy „Zamek w pałuckiej Wenecji” uzyskał stopień doktora nauk humanistycznych w Wojskowym Instytucie Historycznym w Warszawie. Czesław Sikorski wiele uwagi poświęcił reliktom klasztoru franciszkańskiego w Inowrocławiu⁷⁰. Posiadał pełną orientację w zakresie materialnego dziedzictwa kulturowego tego miasta. Przygotował wartościowe syntezy historii Inowrocławia od pradziejów do nowożytności⁷¹. W dziedzinie działalności społecznej przewodniczył inowrocławskiemu oddziałowi Polskiego Towarzystwa Historycznego, pełnił też obowiązki miejskiego konserwatora zabytków w Inowrocławiu. Zmarł w 1995 r.⁷²

Odmienny charakter miała organizacja muzealnictwa archeologicznego we wschodniej części Kujaw. Jej tradycje sięgają lat 70. XIX wieku, kiedy przy włocławskim Seminarium Duchownym organizowano późniejsze Muzeum Diecezjalne. Kolekcja archeologiczna Muzeum Kujawskiego we Włocławku tworzona była w latach 1909-1939. Została ona zdekompletowana podczas II wojny światowej. Od 1945 r. rozpoczęto formowanie Muzeum Regionalnego, początkowo bez wyróżnionych zabytków archeologicznych. Samodzielny Dział Archeologii powstał dopiero w 1967 r. Muzeum Ziemi Kujawskiej i Dobrzyńskiej we Włocławku w latach 1975-1998 posiadało status Muzeum Okręgowego⁷³. Wśród archeologów związanych w różnym okresie z muzeum włocławskim wymienić należy J. Grześkowiaka, K. Żurowskiego, G. Mikołajczyka, R. Wołągiewicza i M. Kalenkiewicz-Wołągiewiczową⁷⁴.

Odrębnym zagadnieniem w przypadku Kujaw i Pałuk są dzieje amatorskich kolekcji i zainteresowań archeologicznych. Ziemiański mecenat archeologiczny reprezentowany był przez Działyńskich, Węsierskich, Raczyńskich, Mielżyńskich, Turnów, Szembeków i Trzcieńskich. Działalność kolekcjonerską prowadzili w Ostrowie nad Gopłem Józef Trzcieński (1841-1918) oraz jego syn Juliusz Trzcieński (1880-1939). W ich zbiorach zgromadzone zostały zabytki archeologiczne znad Jeziora Gopło⁷⁵.

Z innych warstw społecznych pochodził pałucki odkrywca grodu lużyckiego w Biskupinie, archeolog-amator Walenty Sz wajcer. Urodził się on w 1907 r. w Piastowicach w powiecie wągrowieckim. W 1928 r. ukończył Seminarium Nauczycielskie w Wągrowcu i podjął pracę, początkowo w Gorzycach, później Sarbinowie, aby w 1932 roku trafić do Biskupina. Zawsze interesował się archeologią. Znał z doniesień praso-

⁷⁰ E. Mikołajczak, *Sikorski Czesław Kazimierz, Inowrocławski Słownik Biograficzny*, t. 3, Inowrocław 1997, s. 84-85.

⁷¹ C. Sikorski, *Miasto na soli. Zarys historii Inowrocławia do 1919 roku*, Warszawa 1988.

⁷² E. Mikołajczak, *Sikorski Czesław Kazimierz*, s. 87.

⁷³ http://www.muzeum.wloclawek.pl/pl/info.php?page=d_archeolog.

⁷⁴ A. Cofta-Broniewska, B. Stolpiak, *Z dziejów badań...*, s. 59.

⁷⁵ J. Fogel, *Ziemiański mecenat archeologiczny na Kujawach: Trzcieńscy z Ostrowa nad Gopłem*, Ziemia Kujawska, t. 16, 2003, s. 54-72.

wych odkrycia szwajcarskich osiedli palafitowych nad Jeziorem Bodeńskim. Gdy wiosną 1933 r. odślonięto przypadkowo drewniane konstrukcje na półwyspie Jeziora Biskupińskiego, Walenty Szwajcer poinformował o tym J. Kostrzewskiego w Poznaniu. Rozpoczęły się wieloletnie światowej sławy wykopaliska grodu łużyckiego, w których uczestniczyli m.in. J. Kostrzewski, Z. Rajewski, W. Kočka, W. Szafranski, F. Maciejewski i wielu innych badaczy tworzących na ziemi kujawsko-pomorskiej nowoczesną polską szkołę archeologiczną⁷⁶.

Grudziądzki ośrodek archeologiczny

Na północy regionu kujawsko-pomorskiego ważny ośrodek archeologiczno-muzealny ukształtował się w Grudziądzu. Początki gromadzenia tam zabytków sięgają 1850 roku. Zbiory powiększono za sprawą prywatnych darczyńców, przekazujących zabytki prahistoryczne i inne. Systematyczna działalność muzeum w Grudziądzu datowana jest na 1883 r., kiedy utworzono w mieście Towarzystwo Prehistoryczno-Archeologiczne. Liczba eksponatów pod koniec XIX wieku wynosiła kilka tysięcy przedmiotów⁷⁷. Reorganizacja zbiorów grudziądzkich została przeprowadzona w latach 20. XX w., po odzyskaniu przez Polskę niepodległości i przybyciu do Muzeum ks. Władysława Łęgi, jednego z najwybitniejszych pomorskich archeologów.

Władysław Łęga urodził się w 1889 r. w Miranach w pow. sztumskim, ściśle wiążąc całe swoje życie z dolnym Powiślem⁷⁸. Po zdaniu matury w 1910 r. rozpoczął studia teologiczne w Pelplinie, przygotowując się do stanu duchownego. W marcu 1914 r. wyświęcony został na kapłana i trafił na parafię w Szczuce, pow. Brodnica jako wikary⁷⁹. Po służbie wojskowej w charakterze kapelana podczas I wojny światowej, powrócił w 1920 r. do Grudziądza. Równoległe z pracą duszpasterską studiował prehistorię i etnologię na Uniwersytecie w Poznaniu. Na podstawie rozprawy „Kultura Pomorza we wczesnym średniowieczu” ks. W. Łęga uzyskał w 1928 r. doktorat. Przed 1939 r. jego dorobek publikatorski obejmował studia z archeologii, etnografii, muzealnictwa, organizacji badań naukowych i krajoznawstwa. W uznaniu swoich zasług został honorowym kustoszem Muzeum w Grudziądzu. Współpracował ściśle z Towarzystwem Naukowym w Toruniu oraz Polskim Towarzystwem Krajoznawczym⁸⁰.

W 1945 r. ks. dr W. Łęga przeniósł się do Gdańska, obejmując funkcje duszpasterskie w tamtejszych parafiach. Kontynuował równocześnie swoje zainteresowania

⁷⁶ W. Zajączkowski, *Wspomnienia o Walentym*, [w:] *Badacze Biskupina*, red. A. Grossman i W. Piotrowski, Biskupin 2005, s. 289-312.

⁷⁷ W. Łęga, *Muzeum miejskie w Grudziądzu*, *Ziemia*, t. 10, 1925, nr 5.

⁷⁸ J. Kostrzewski, *Charakterystyka źródeł i literatury...*, s. 87.

⁷⁹ A. Zbiński, *Sylwetki dawnych gdańszczyzan*, *Rocznik Gdański*, t. 29/30, 1970.

⁸⁰ red. M. Biskup, *Działacze Towarzystwa Naukowego w Toruniu. 1875-1975*, Warszawa-Poznań-Toruń 1975, s. 327-337.

etnograficzne i archeologiczne. Od 1953 r. związał się z Gdańskim Towarzystwem Przyjaciół Nauki i Sztuki. Wybrano go na prezesa Komisji Archeologicznej. Jako konsultant uczestniczył w badaniach wykopaliskowych Starego Miasta w Gdańsku. Był współredaktorem pierwszego tomu periodycznego wydawnictwa „Gdańsk wczesnośredniowieczny”. W swoim dorobku ks. dr Władysław Łęga pozostawił 87 opublikowanych druków prac, w tym 10 książkowych oraz 44 recenzje⁸¹. Zmarł w Sopocie 2 VIII 1960 r. jako uznany autorytet w dziedzinie archeologii, etnografii i historii regionu kujawsko-pomorskiego⁸².

Zakończenie

Wartość najcenniejszych zabytków archeologicznych regionu kujawsko-pomorskiego dostrzegana była przez badaczy z Gdańska, Poznania, Warszawy, Łodzi, Wrocławia oraz miejscowych prahistoryków o nie mniejszych zasługach naukowych. Niemieccy i polscy archeologowie poświęcili część swego życia między innymi na prowadzenie prac wykopaliskowych w Biskupinie, Inowrocławiu, Gościeradzu, Włocławku, Kruszwicy, Starogardzie, Podwiesku, Grucznie i wielu innych miejscowościach. Kujawy i Pomorze należą do ziem polskich najlepiej zbadanych i opracowanych archeologicznie, co nie oznacza, że te tereny nie wykazują swoich białych plam badawczych, zarówno pod względem chronologicznym, jak i przestrzennym. Na podstawie szkicu do portretu zbiorowego archeologów z regionu kujawsko-pomorskiego wynika wniosek o potrzebie znacznie bardziej pogłębionych studiów w tym zakresie.

⁸¹ A. Zbierski, *Sylwetki dawnych gdańszczyzan*, s. 182-190.

⁸² red. M. Biskup, *Działacze Towarzystwa Naukowego...*, s. 381.